

רומן עם הצורר

מיכאל אורן

מי שימאן להשתתף כיום במקהלת ההלל לסרטו של רומן פולנסקי הפסנתרן עלול להיראות כאדם קהה רגש או ערל לב. ואמנם, מרגע צאתו אל האקרנים זכה הסרט לתשבחות מקיר לקיר. "סיפור אפי מרשים בדקדקנותו", התפעל ריצ'רד קורליס בשבועון האמריקני טיים. "אין בו ולו תו שקרי אחד", כתב הניוזוויק, שמצא לנכון, משום מה, לברך על צאתו של הסרט "בדיוק בזמן לחג המולד", ושיבח את יושרו, "שאינו נגוע בשיקוליהם של מנהלים אחוזי דיבוק לתקינות פוליטית, לקהלי מבחן ולדו"חות מכירת הכרטיסים". הגדיל להשתפך טרנס רפרטי מניו יורק טייםס, שהפליג בשבחים על "הדימויים המדויקים עד כאב" ועל "העומק והעושר המופלאים". סרט זה, אמר, הוא הסרט שפולנסקי "התכונן אליו כל חייו". גם בישראל החרו החזיקו מרבית המבקרים אחרי עמיתיהם שמעבר לים. אורי קליין, מבקר הקולנוע של הארץ, כינה את הפסנתרן "הישג קולנועי רציני ומכובד". עירית שמגר ממעריבי העניקה לפסנתרן את הציון הגבוה ביותר – חמישה כוכבים. יקיר אלקריב, מעיחון חל אביב, כתב בהתפעמות על "סרט מרגש ואמיתי כל כך. שיר הלל ליכולתה של הרוח האנושית לשרוד גם בתנאים הקשים ביותר". והפרסים לא איחרו להגיע. הפסנתרן, שהיה מועמד לפרס האוסקר האמריקני לסרט הטוב ביותר של השנה, קטף בסופו של דבר בטקס היוקרתי שלושה פרסים: לבמאי, לשחקן הראשי ולתסריט המעובד. באירופה הייתה הצלחתו

גדולה אף יותר: הפסנתרן זכה בפרס דקל הזהב בפסטיבל קאן, ובפרסי סזאר (האוסקר הצרפתי) ואפט"א (האוסקר האנגלי) לסרט הטוב ביותר ולבמאי הטוב ביותר.

כל התהילה הזאת נפלה בחלקו של סרט שיש בו פגמים למכביר: משחק דו-ממדי, עשרות דמויות לא-מפותחות, עלילה איטית ודמות ראשית שאינה לומדת דבר מהתנסויותיה המחרידות. ייתכן שדברי השבח לפסנתרן אינם אלא תוצאה בלתי נמנעת של הנושא שלו. כשבמאי שאמו נספתה באושוויץ והוא נמלט בילדותו מגטו קרקוב יוצר סרט על השואה, די בכך כדי להשרות על יצירתו קדושה תרבותית מיידית. שום דבר, כמדומה, אינו יכול לעמעם את הקדושה הזאת – לא העובדה שאין בסרט כל חריגה מהתעסקותו הרגילה של פולנסקי באכזריות ובבידוד, ולא העובדה שהוא אינו מוסיף דבר לסמליות של השואה או להבנתה. כבר ראינו סצנות בוטות יותר של הרג אקראי של יהודים בסרט רשימת שוידלר.

אבל דומה כי הסיבות האמיתיות העומדות מאחורי הצלחתו של הפסנתרן בקרב המבקרים, ובייחוד באירופה, הן אחרות. הרי לנו סרט המאחד את זהותו של היהודי כקרוב עם תפקידו של היהודי כמושיע; בכך הוא מעניק לאירופה משהו שהיא מייחלת לו זה זמן רב – סרט שיקל את כובד אשמתה, שישחרר אותה מאחריות לפשעים שהתחוללו בה לפני יותר ממחצית המאה. במובן זה, לפחות, יש בסרט קודר זה חדשות טובות מאוד מבחינתה של אירופה: הוא מציע לה, ככלות הכל, אפשרות למחילה.

הפסנתרן מבוסס על ספר בשם זה מאת ולאדיסלב שפילמן, מלחין של מוסיקה פופולרית ונגן בתחנת הרדיו הממלכתית של פולין. שפילמן בוודאי אינו מציג את עצמו כגיבור. בגיל 26 הוא עדיין בבית הוריו, אין לו כל קשרים אינטימיים, והוא מקדיש את כל הלהט שבו למוסיקה – בהתלהבות רבה וממוקדת כל כך, עד שרק בקושי הוא מבחין בפצצות הגרמניות הנוחתות ליד אולפן הרדיו שלו בוורשה עם תחילת הפלישה הגרמנית לפולין בספטמבר 1939. הוא אדם בריא בגופו, אבל הוא מתעלם מקריאתה של הממשלה לגברים כמוהו להצטרף להגנה על העיר. לאחר הכיבוש הנאצי, כאשר היהודים מצטווים לענוד טלאי צהוב ולעבור לגטו, מתנגד הנריק אחיו להוראות, אך "ולאד" מציית להן באדישות.

ברור ששפילמן חלש האופי מחשיב את עצמו לאריסטוקרט למרות שורשיו הבורגניים – ולפולני, למרות עורו הכהה. ליהדות וליהודיות אין בעיניו כל משמעות; בשנות המלחמה הוא מציין לעצמו את הזמן החולף באמצעות ספירת חגי מולד שלא נחוגו. כאשר הוא עומד מול הזוהמה והסבל של הגטו – "קן נמלים מאוים" כלשונו – נע יחסו ליהודים בין אדישות לגועל:

עצם ההגעה מתחנת החשמלית עד לחנות הקרובה לא היה קל. עשרות קבצנים המתינו לרגע הקצר הזה של מפגש עם אזרח אמיד, מטרידים אותו במשיכת בגדיו, חוסמים את דרכו, מתחננים, בוכים, צועקים, מאיימים. אבל היה זה מעשה של שטות לחוש סימפטיה ולתת נדבה לקבצן, שכן אז היו גוברות הצעקות והופכות ליללות. עם הישמע האות הזה היו זורמות עוד ועוד דמויות אומללות מכל הכיוונים, והשומרוני הטוב היה מוצא את עצמו במצור, מוקף בדמויות מסמורטטות המתזות עליו רוק שחפני, בילדים מכוסים בפצעים מוגלתיים שנדחפו לרגליו, בגדמי זרועות מתנופפות, עיניים מסומאות, פיות מסריחים נטולי שיניים, כולם מתחננים לרחמים ברגע זה, הרגע האחרון של חייהם, כאילו שניתן לדחות את סופם בעזרת התמיכה המיידית.

איש אינו יכול להאשים את שפילמן בהזדהות יתרה עם היהודים "השחפנים" שמסביבו. יחסו לגויים, לעומת זאת, אוהד הרבה יותר. הוא מרבה לשבח בספרו את הפולנים הטובים שהעבירו שקי אוכל אל מעבר לחומות הגטו, וממעיט למדי בתיאור האנטישמיות הפולנית והסיוע הפולני לפתרון הסופי. האוקראינים והליטאים מצטיירים כדמויות שליליות, אבל הפולנים, כמעט ללא יוצא מן הכלל, הם אנשים אמיצים ונאצלים – גם אם לעתים הם נמנעים, ובצדק, ממעשי גבורה, מחשש לפעולת תגמול גרמנית. אמביוולנטיות מוזרה שולטת, כמדומה, גם בתיאוריו של שפילמן את הכיבוש הגרמני. מדכאיו הם תמיד גרמנים, לעולם לא נאצים. דומה שגרמנים הורגים פולנים ונאצים רוצחים יהודים.

אף שהוא מנותק מן העם היהודי, שפילמן מגלה נאמנות עזה למשפחתו – להוריו, לשתי אחיותיו ואפילו להנריק אחיו, התוקף אותו על שניגן בבית קפה דקדנטי ועל שהתחנן לשחרורו משבי הגסטפו. מאמציו של שפילמן לקיים את משפחתו ולשמור עליה נוחלים לבסוף כישלון באוגוסט

1942, עם חיסולו של רוב הגטו. בשעה שהוא ממתין לבואה של הרכבת, הוא מקשיב לקריאתו הנרגשת של רופא שיניים מקומי: "זוהי חרפה לכולנו! אנו מניחים להם להוביל אותנו אל מותנו כצאן לטבח! אילו תקפנו את הגרמנים, חצי מיליון מאיתנו, יכולנו לפרוץ החוצה מהגטו או לפחות למות בכבוד ולא ככתם על פני ההיסטוריה!" אביו של שפילמן, כנר במקצועו, רק מושך בכתפיו בחיוך אווילי. "אנחנו לא גיבורים!", הוא טוען, "אנחנו אנשים רגילים לגמרי, ולכן אנחנו מוכנים להסתכן בתקווה לאותם עשרה אחוז סיכויים של הישארות בחיים".

פרק הדיאלוג, אשר שוחזר בסרט כמעט מילה במילה, משרטט חלוקה קוטבית של הברירות שעמדו בפני היהודים, אולם שפילמן מוכיח שיש דרך שלישית. לאחר שנשלף מהתור בידי איש משטרה יהודי – אדם בזוי בנסיבות אחרות – נחסכת ממנו הנסיעה בקרון הבקר לטרבלינקה. בעוד בני־משפחתו מובלים אל גורלם, מובל שפילמן כשה אל הישועה. תחילה מסדר לו חבר מן היודנראט עבודה בצוות בנייה, ואחר כך, כשמתברר שהמלאכה המפרכת קשה מדי עבורו, הוא מתמנה לפקיד במחסן. הוא שורד סלקציות והוצאות אקראיות להורג, אולם חששו העמוק ביותר הוא שיאבד את ביקורת הקונצרטים שלו ושצבעותיו תיפגענה מכוויות קור. אף שהמחסן שלו משמש נתיב להברחת נשק, שפילמן אינו מוכן להילחם. הוא מעדיף להסתתר בדירות ריקות בסיועם של הפולנים הטובים. בחורף האחרון של המלחמה שפילמן כבר אחוז תשישות ורדוף הזיות, אבל דאגתו העיקרית, המכרסמת בו כאובססיה, היא שרסיס באגודלו יעמיד בסכנה את עתידו המוסיקלי.

לבסוף, בשעה שהוא מחפש מזון בבית נטוש, מוצא עצמו שפילמן פנים אל פנים מול קצין גרמני. במקום לשלוף את אקדחו שואל הקצין את שפילמן מה הוא עושה למחייתו, ואחר כך מוליך אותו אל הפסנתר. באצבעות נוקשות שלא תורגלו זה זמן רב מצליח שפילמן לנגן את הנוקטורנו של שופן בדו דיאז מז'ור, וכך הוא זוכה בחסדיו של הקצין, המחביא אותו בעליית גג, ממש מעל למפקדה הגרמנית, ודואג לכל צרכיו. לאחר נסיגת הגרמנים מורשה מגיח שפילמן ממקום מחבואו, לבוש במעיל הצבאי שהשאיר לו הקצין, וכמעט נורה בידי כוחות השחרור הפולניים (ובסרט, בידי חיילים סובייטים). הוא מצליח להציל את עצמו רק משום שהוא מרים את ידיו וצועק "אני פולני! אני פולני!" שמו של מיטיבו הגרמני של שפילמן, וילם הוזנפלד, נחשף רק בהערות הנלוות לספר. הוזנפלד, קצין מילואים בשנות הארבעים המאוחרות לחייו, היה מורה ואיש משפחה מסור, קתולי מאמין שתיעב את הנאציזם. ביומן

שניהל, תוך הסתכנות לא־מעטה, הוא תוהה, ב־1 בספטמבר 1942: "מדוע בכלל הייתה המלחמה הזאת צריכה לקרות?" וזאת תשובתו:

משום שהאנושות הייתה צריכה לראות לאן מוביל אותה חוסר האמונה באל... ההתנכרות הזאת לדיברות האלוהיים מובילה לכל שאר ביטויי החמדנות – התעשרות עצמית בלתי צודקת, שנאה, רמאות, מתירנות מינית שסופה חוסר פוריות, והידרדרות העם הגרמני. אלוהים מרשה לכל זה להתרחש... כדי להראות למין האנושי כי בלעדיו אנחנו רק חיות במאבק, המאמינות כי עלינו להשמיד זו את זו. אנחנו איננו מוכנים לשמוע בקול הציווי האלוהי: "אהבו איש את רעהו"... ולכן היה עליהם למות, אשמים וחפים מפשע כאחד.

הזונפלד הסתכן לא רק בכתיבה ביומנו. הוא גם סיכן שוב ושוב את חייו כדי להציל אחרים, יהודים ופולנים, ממוות. ניצולים אלו, ושפילמן ביניהם, ניסו לאחר המלחמה להביא לשחרורו של הזונפלד ממחנה עבודה סובייטי, אך מאמציהם עלו בתוהו והוא מת שם ב־1952.

אחרי המלחמה חזר שפילמן לעבודתו הקודמת בתחנת הרדיו הממלכתית של פולין ושב להלחין מוסיקה פופולרית ומוסיקה קלסית. זיכרונותיו, שפורסמו ב־1946 בספר מוחה של עיר, ועובדו לסרט רוביזון מורשה, נאסרו להפצה בידי המשטר הקומוניסטי, שזעם על התיאור הקשה של האוקראינים. השלטונות התיירו את פרסום הספר רק לאחר שנוספו לו תיאורים של חיילים סובייטים המשחררים את ורשה. שנה לפני מותו של שפילמן ב־1999 הופיע הספר מחדש בשם הפסנתרן, ועד מהרה צד את עינו של רומן פולנסקי.

ש כמובן אינספור סיפורי שואה – על הקאפו הרצחניים, ולעומתם על רבנים שנשאו את שם אלוהים על שפתותיהם בדרך לתאי הגזים; על אנה פרנק, על מרדכי אנילביץ' ועל יאנוש קורצ'ק (הנראה בחטף בסרט הפסנתרן כמין חלילן מהמליין מטורף למחצה, המשתטה למען תלמידיו). כל הסיפורים האלה הם סיפורים אמיתיים. וכך, כמובן, גם סיפורו של שפילמן. אולם במאי המבקש לפרש את השואה בסרט יכול לבחור בין גרסאות רבות של הגיהינום. מדוע בחר פולנסקי דווקא בגרסה של שפילמן? "הדבר המרגש היה... שאין זה הסיפור האישי שלי", הסביר פולנסקי (שסירב לביים את רשימת שנידלר מפני שמיקומה של העלילה בקרקוב היה מכאיב מדי בשבילו).

"זה עזר לי לשחזר את המאורעות מבלי לדבר על עצמי או על האנשים הקרובים לי". דחף נאצל, ללא ספק. אלא שפולנסקי לא הסתפק בשחזור סיפורו של שפילמן. הוא גם שינה אותו, ייפה אותו ועיוות אותו.

הסצנות הראשונות בסרט, למשל, מציגות לעינינו את דורוטה, צ'לנית פולנייה בלונדינית ותמהונית. בתחילה מופיעים ניצנים של סיפור אהבה בינה ובין שפילמן, אך הקשר אינו מגיע לכלל מימוש. אבל תפקידה של דורוטה בעלילה אינו מתמצה בפוטנציאל רומנטי; יש לה גם ממד מוסרי. כשהיא נתקלת בשלט "אין כניסה ליהודים" במסעדה היא מוחה בתוקף "בושה וחרפה!" והיא חוזרת על מחאתה כשהיא צופה ביהודים המובלים לגטו. בהמשך הסרט היא מופיעה שוב, כשהיא בהיריון, ומסכנת את עצמה כדי להציל את שפילמן. "איש לא חשב שהם יחזיקו מעמד זמן רב כל כך", היא אומרת לו בעודה מביטה במרד בגטו מבעד לחלוננו. "אלוהים, איך הם נלחמו!" וכאשר הפסנתרן מפטיר באנחה, "איזו תועלת צמחה להם מזה?" היא משיבה לו, "הם מתו בכבוד. עכשיו הפולנים יתקוממו".

דורוטה היא דמות מושכת ומעוררת השראה – שהומצאה במיוחד עבור הסרט. אפשר כמעט לדמיין את פולנסקי נתקף תסכול לנוכח הפסיביות העלובה של גיבורו, ומחליט לשפץ את עולמו של שפילמן באמצעות הוספת דמות הרואית יותר. אבל את התפקיד הנאצל הזה ממלאת פולנייה, התגלמות מופלאה של הטוב הפולני, גויה המדריכה את היהודי בהלכות כבוד עצמי ומשווה את הסבל הפולני לסבל היהודי. היא מגלמת את מריה הקדושה לצדו של כריסטוס – אדריאן ברודי בדמותו של שפילמן – הצנום, המזוקן, בעל העיניים הבוכיות – המזכיר בעליל את ישו המיוסר. במציאות, מקום מחבואו של שפילמן כלל לא היה קרוב לגטו. והפולנים אמנם התקוממו, אך הדבר אירע יותר משנה לאחר מרד גטו ורשה.

להבדיל מדורוטה, הנריק הוא דמות אמיתית לחלוטין. אחיו של שפילמן היה חובב ספרים מושבע, שעל פי הספר "נטל לידיו מהדורת אוקספורד של כתבי שייקספיר" וקרא בה בזמן ההמתנה לגירוש. אך האמת ההיסטורית אינה מספקת את פולנסקי, והוא טורח לשפרה: בסרט קורא הנריק את "הסוחר מוונציה", ואפילו מדקלם מן המחזה השייקספירי את נאומו המפורסם של שיילוק, שבו הוא דוחה את הסובלנות הנוצרית: "ואם תתעללו בנו – האם לא ננקום?" נפשו היא נפש שהתאבנה מרוב כעס, והיא אדישה למוסיקה הנשגבת המשככת את זעמו של אחיו (ושל אביו). הבעיה היא שבמציאות לא היה הנריק טיפוס גס וזועם כלל ועיקר: גם הוא היה מוסיקאי, נגן

כינור – אבל את העובדה הזאת בוחר פולנסקי להסתיר. נראה שהבמאי אינו מאמין שיכול אדם להיות יהודי נוקם וגם מוסיקאי. אדם אינו יכול לתבוע נקמה וגם לבחור בחיים.

אבל את העוול הנורא ביותר עושה הסרט לדמותו של וילם הוזנפלד. כל מה שאנחנו יודעים עליו מספרו של שפילמן – התנגדותו המתמשכת להיטלר, אומץ לבו, ערכיו – כל אלה אינם ניכרים בסרטו של פולנסקי. תחת זאת אנו מקבלים דמות שגילה כמחצית שנותיו של הוזנפלד, קצין מטה בכיר, נאצי לדוגמה שכמו נלקח היישר מתוך פוסטר של הרייך השלישי. מכיוון ששיטו בנו כך, לא נתקשה להאמין שאילו הזדהה שפילמן כרתך, למשל, ולא כפסנתרן, היה הוזנפלד יורה בו לאלתר. באין בידינו כל מידע על הוזנפלד האמיתי, אנו רואים אותו כמפלצת שהמוסיקה חוללה בה טרנספורמציה – ישועה בנוסח גרמני – ועוד מוסיקה שנוגנה בצורה מושלמת, בניגוד לכל היגיון, בידי יהודי תשוש ורצוף. הוזנפלד, שנולד מחדש, יכול לתת מקלט ל"יודָה", כפי שהוא קורא לשפילמן בסרט (אך לא בספר), ולתת לו את מעילו, כפי שציווה ישו. "עליך לשרוד. זה רצון האלוהים", אומר הוזנפלד לשפילמן – והמחווה, המוסברת בספר על רקע אמונותיו העמוקות של הקצין, נראית בסרט כהתגלות חדשה ובלתי מוסברת של חסד.

תרומתו של רומן פולנסקי לתסריט היא עצומה", אמר התסריטאי של הפסנתרן, רונלד הארווד. "פתרונות רבים... לקוחים מהתנסותו האישית". התנסות זו כוללת את בריחתו של פולנסקי מקרקוב בגיל שבע, ואולי גם זיכרון טרי יותר – התחמקותו ממשפט אונס בארצות-הברית. מאז שנס מאמריקה מצא פולנסקי מקלט באירופה, והפסנתרן הוא דרכו לבטא הכרת תודה. עם קבלת פרס דקל הזהב הצהיר פולנסקי כי הוא גאה על שביים "סרט המייצג את פולין". ואמנם, שלא במפתיע, זכה הפסנתרן – ובייחוד הסצנות שבהן מככבת דמותו של הוזנפלד – לשבחים בכל רחבי אירופה. הסרט, שצולם בברלין ובוורשה ומומן בידי הטלוויזיה הצרפתית בכבלים, הוא תוצר מובהק של אירופה, והוא משרת אותה היטב.

ולאדיסלב שפילמן הוא היהודי הסטריאוטיפי של הדמיון האירופי: קוסמופוליטי, אמנותי, ילדותי, חסר אל, חסר שורשים, מנותק מן ההיסטוריה וסולד מכוח. תארים אלה בדיוק מגדירים היום אידיאל אירופי מסוים. באיחודן של הזהות היהודית והזהות האירופית – שימו לב למשחק הגומלין בין

המוסיקה הקלסית למנגינות הכליזמר בפסקול הסרט – מעניק הפסנתרן לאירופה משהו שאינו רחוק ממחילה. האירופי "האמיתי", שאינו נבדל מן היהודי בעידון ובהומניות שלו, לא היה יכול לחולל את השואה. רק נאצי, חריג ארוך בתשוקתו לכוה, היה יכול לבצע את הפשע הנורא הזה. ואפילו לנאצים יש תקווה: המוסיקה – חסרת גוף, טהורה, מעבר למילים – יכולה לגאול אותם. וזהו תפקידו של שפילמן, היהודי השורד בזכות חולשתו, המפנה את הלחי השנייה, מין ישו חילוני, המושיע חוטאים באמצעות האמנות, שהיא המקבילה האירופית המודרנית לאהבה הנוצרית.

גאולה כלשהי ממתנה גם לשפילמן. משקם לתחייה לאחר המלחמה אין הוא מחפש אחר משפחתו שאבדה – קשרים אחרונים אלו למסורת נותקו סופית – אלא את הקצין הגרמני, ומקדיש את שארית חייו למוסיקה, כשהוא סובל בשקט את עול המשטר הקומוניסטי. "שפילמן נראה כאילו אין לו נשמה וגם לא רצון, פרט לתשוקה האינסופית ללטף את הקלידים", כתב דייוויד דנבי בניו יורקר באחת הביקורות הנוקבות היחידות שנכתבו על הסרט. אך כישלוננו של הפסנתרן טמון לא רק ברדידותו הרגשית, אלא גם ברדידותו המוסרית וההיסטורית. הכותרות האחרונות על המסך מספרות לא על מיליוני היהודים שנרצחו בפולין, אלא על גורלו של וילם הוזנפלד ועל המוסיקה של שפילמן.

מבקרים אמיצים תקפו את הסרט רשימת ש'נדלר על שהשתמש ביהודים כתפאורה למחזה מוסר גרמני, ואת הסרט החיים יפים על כך שהמתיק את המציאות של המחנות. הראשון המעיט באנושיותם של הקרבנות, והשני המעיט באשמתם של הפושעים. הפסנתרן מצליח לחזור על שני החטאים גם יחד. האם באמת קשה כל כך לייצג את היהודי כבן-אנוש שלם ובעל רצון חופשי, מבלי לדלל את הזוועה?

מיכאל אורן הוא עמית בכיר במרכז שלם בירושלים ועורך עמית בחכלת. ספרו האחרון, שישה ימים של מלחמה: יוני 1967 ועיצוב המורח החיכון המודרני, ראה אור בשנת 2002 בהוצאת אוקספורד.